

ELNURA QURBONOVA,

*O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori
instituti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

“DEVONI HIKMAT”DAN NAMUNALAR” NASHRI XUSUSIDA

Annotatsiya: *Ulug' pir Xoja Ahmad Yassaviyning ibratli hayoti va hikmatlari turkiy xalqlar ma'naviy hayotida sezilarli iz qoldirgan. Shu sabab yassaviyshunoslikda bugunga qadar Ahmad Yassaviy yashagan muhit, valiy shoirning shaxsiyati, ijodi, yassaviylik tariqatining asosiy tamoyillari, ushbu tariqat vakillarining izdoshlik masalalari, hikmatlarning tili, uslubi, undagi obraz va timsollarning o'ziga xosliklari hamda nashrlar yuzasidan qator tadqiqotlar olib borilgan. Ta'kidlash kerakki, bu mavzudagi ilk va salmoqli izlanishlar, shuningdek, “Devoni hikmat”ning bir necha qayta nashrlari turk yassaviyshunoslari tomonidan amalga oshirilgan. Mazkur maqolada Ahmad Yassaviy hikmatlarining Turkiyada K.Eraslon tomonidan amalga oshirilgan (“Devoni hikmat”dan namunalar”) nashri xususida fikr-mulohazalar bildirilgan.*

Kalit so'zlar: *Ahmad Yassaviy, “Devoni hikmat”, Kamol Eraslon*

Аннотация: *Образцовая жизнь и мудрость великого Ходжи Ахмеда Ясави оставили значительный след в духовной жизни тюркских народов. По этой причине в ясавиеведениях до сегодняшнего дня был проведен ряд исследований среды, в которой жил Ахмед Ясса-ви, личности великого поэта, его творчества, основных принципов секты ясави, вопросов приверженности представителей этой секты, язык и стиль его мудрости, особенности образов и символов в ней, а также публикации. Следует отметить, что первые и важные исследования по этой теме, а также несколько переизданий “Девони Хикмат” были выполнены турецкими учеными Ясави. В данной статье комментируется публикация хикмата Ясави в Турции К. Эраслоном (“Образцы хикмата Девони”).*

Ключевые слова: *Ахмед Ясави, “Девони хикмет”, Камал Эраслан.*

Annotation: *The exemplary life and wisdom of the great Khoja Ahmad Yassavi left a significant mark on the spiritual life of the Turkic peoples. For this reason, a number of researches have been conducted in Yassavi studies until today on the environment in which Ahmed Yassavi lived, the personality of the great poet, his work, the main principles of the Yassavi sect, the issues of followership of the representatives of this sect, the language and style of his wisdom, the peculiarities of the images and symbols in it, and the publications. It should be noted that the first and important researches on this topic, as well as several reprints of “Devoni Hikmat” were carried out by Turkish Yasavi scholars. This article comments on the publication of Yassavi's hikmat in Turkey by K. Eraslon (“Samples from Devoni hikmat”).*

Key words: *Ahmed Yassavi, “Divan of wisdom”, Kamal Eraslon*

“Devoni hikmat”ning turli yillarga mansub qo‘lyozma va bosma nusxalarida yassaviya darveshlari tomonidan yozilgan va Ahmad Yassaviyga oid bo‘lmagan bir qancha hikmatlar ham joy olgan. Oqibatda, ilmda ko‘p bora ta’kidlanganidek, hikmatlar qisman aslidan yiroqlashgan. Ularning eng eski qo‘lyozma nusxasi XVII asrga oid bo‘lib¹, Yassaviy yashagan davridan ancha yiroq. Asrlar davomida nusxadan nusxaga, kotibdan kotibga o‘tib, til, ifoda, hajm va mazmun jihatdan o‘zgarishlarga uchragani bois ayrim ilm ahli uni ishonchli manba, deb hisoblamaydi. Yassaviy hikmatlarining tili borasida atroflicha tadqiqot olib borgan B.Isabekov “Hikmat”dagi tilning o‘z yaratilgan davrdan buyongi o‘zgarishlari, asosan, leksik holatlar bo‘lib, ko‘proq fors tilli yoxud savodi fors-arab tilida chiqqan xattotlar aybi bilan ham o‘zgarishlarga uchraganini aytadi². Bugungi kunda “Devoni hikmat”ning juda qadimgi bo‘lmasa-da, qo‘lyozma nusxalari mavjud, qolaversa, barcha qo‘lyozma nusxalari hali to‘liq topilgan emas. Shu sabab “yo‘qni bor qilish chorasizligi ko‘ndalang turganda, borni yo‘q qilishga yo‘l berilmagani ma’qul”³. Qo‘ldagi bor imkoniyatlardan unumli foydalanib, tadqiqotlarni davom ettirish, jumladan, hikmatlarni ilmiy tahlil qilish, yassaviyshunoslik sohasidagi dunyo miqyosida erishilayotgan yutuqlar bilan tanishib, ularni o‘zlashtirib borish lozim. Zero, Turkiyada olib borilgan tadqiqotlarni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilish, ulardagi yangiliklar, yutuq va kamchiliklarni xolislik bilan ko‘rsatish o‘zbek yassaviyshunosligi uchun ham g‘oyatda ahamiyatlidir.

“Devoni hikmat” qo‘lyozmalarini tadqiq qilish va nashrga tayyorlash, albatta, muhim. “Devoni hikmat” haqida ilk bor bahs yuritib, namuna sifatida bir nechta hikmatni tarjima va nashr qildirgan ilk sharqshunos H.Vamberi ekani ma’lum⁴. “Devoni hikmat”ning mavjud qo‘lyozmalarini solishtirib, nisbatan mukammal va ishonchli nusxasini yaratish adabiyotshunoslikning dolzarb masalasidir. Bu borada yurtimiz va xorijda amalga oshirib kelinayotgan ishlar e’tiborga molik. Ayniqsa, turk olimlarining bu boradagi xizmatlari e’tirofga loyiq. O‘tgan asrning 20-yillaridan boshlab Turkiyada yassaviyshunoslik borasida ma’lum yutuqlarga erishilgan. Ahmad Yassaviy haqidagi tadqiqotlar xususida fikr yuritganda hikmatlar nashriga alohida e’tibor qaratish lozim. “Devoni hikmat”ning qayta-qayta nashrlari turk yassaviyshunoslari tomonidan amalga oshirildi. Ammo mavjud qo‘lyozma va nashrlar asosida “Devoni hikmat”ning tanqidiy matnini, izoh va ilovalari bilan yaratish yassaviyshunoslikdagi yechimi kutilayotgan muammolardandir. Matnshunoslik ilmidagi yutuqlarni inobatga olgan holda bu masalani tadqiq etishda ham hikmatlarning Turkiyadagi nashrlarining o‘rni beqiyos.

Turkiyada “Devoni hikmat”ning nashrlari, asosan, XX asr avvalidan boshlangan. Jumladan, naqshbandiylik tariqati murshidi Muhammad Quds Ko‘naviy xalifalaridan bo‘lgan Hasan Shukriga “Devoni hikmat”ni tarjima qilish vazifasini topshiradi. 1909-yilda Hasan Shukri hikmatlarni Chig‘atoy lahjasidan usmonli turk tiliga o‘girib nashr qildirgan⁵. Bugungi kunda Turkiyada Yassaviy adabiy merosini tadqiq qilish dolzarb masalaga aylandi. Ayniqsa, hikmatlarni to‘plash va nashr qilish alohida mashaqqat hamda ko‘p kuch-g‘ayrat talab etadi. “Devoni hikmat”ning Kamol Eraslon, Hayoti Bije, Yusuf Azmun, Ibrohim Haqqul va Erxon Sezoyi To‘plu, Mirahmad

¹ F.Ko‘pruluning yozishicha, mavjud nusxaning eng eskisi hijriy 1105 (milodiy 1693–1694)-yilda ko‘chirilgan. 148 varaqdan iborat bo‘lgan mazkur nusxa Turkiyadagi Vofiq poshsho kutubxonasida №1039 raqamli katalogda saqlanadi. Qarang: Köprülü Fuod. Turk edebiyatında ilk mutasavvıflar. – Ankara, 1976. – S. 121.

² Isabek B. Yassaviy hikmatlari lug‘ati. – Toshkent: Akademnashr, 2022. – B.23.

³ Haqqul Ibrohim. Tasavvuf va she‘riyat. – Toshkent: Adabiyot va san‘at, 1991. – B.35.

⁴ Herman Vambery. Cagataische Sprach-Studien. Philo Press. – Amsterdam: Neudruck, 1975. der Ausgabe Leipzig 1867. – S.115-123.

⁵ Ahmed Yesevi. Tercüme-i Divan-ı Ahmed Yesevi, mütercimi Hasan Şükrü. – İstanbul: Hürriyet Matbaası, 1327/1909. 1. cild. Turk olimi Turon Arslon Hasan Shukrining hayoti va u amalga oshirgan “Devoni hikmat”ning usmonli turkchaga tarjimasi haqida tadqiqotlar olib borgan. Qarang: Arslan Ahmet Turan. Eyüp’ta Medfun Meşâyıhtan Hacı Hasan Şükrü Efendi ve “Tercüme-i Divânı Ahmed-i Yesevî”si, Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla IX. Eyüpsultan Sempozyumu: Tebliğler, 2005. – S.66-69; Arslan Ahmet Turan. Ahmed-i Yesevi Divanı’nın Osmanlı Türkçesine Bir Tercümesi (Tercüme-i Divan-ı Ahmed-i Yesevi), Uluslararası Hoca Ahmed Yesevi Sempozyumu, Bildiriler, 20-21 Şubat 2010 = International Khoja Ahmed Yesevi Smposium, Papers, 20-21 February 2010, 2012, ss. 54-59.

Mirxoldor o'g'li va Metin Oqar, Najdat To'sun, Mustafo Totji, Zulfiqor Gungo'r, M.M.Tulum, Ibrohim Haqqul va Nodirxon Hasan kabi olimlar tomonidan tarjima, muharrirlik va mustaqil nashrlar amalga oshirildi. Bular orasida, ayniqsa, K.Eraslon, H.Bije, N.To'sun, M.Totji, I.Haqqul va N.Hasan kabi olimlarning mehnati alohida ahamiyatga ega. Biroq mazkur nashrlar orasida bir qator tafovutlar ham mavjudligini ta'kidlash joiz.

“Devoni hikmat”ning Turkiyadagi nashrlarini tadqiq etish asnosida, nisbatan mukammal nashrlar K.Eraslonning “Devoni hikmat”dan namunalar”i hamda I.Haqqul va N.Hasan nashridir. Shu sabab tadqiqotning tayanch manbai sifatida mazkur kitoblarni va unga yordamchi manbalar etib Hayoti Bije, Najdat To'sun, Zulfiqor Gungo'r nashrlari tanladik. Tahlil jarayonida Olmota nashri, uyg'ur olimi Abdurashid Jalil Qorluq nashri va o'zbekcha nashrlarga ham murojaat qilishni lozim topdik.

1. Kamol Eraslon. “Devoni hikmat”dan namunalar”⁶

Kamol Eraslon Yassaviy mavzusida samarali mehnat qilgan olim. Uning bir necha tadqiqotlari, “Devoni hikmat”dan namunalar” va “Faqrnoma”ni ham asliyat, ham usmonli turkchada nashr ettirgani nafaqat turkiy dunyoda, balki yevropada ham ma'lum⁷. “Devoni hikmat”dan namunalar” kitobi ilk bor 1983-yilda nashrga tayyorlangan. Olim unda 9 ta qo'lyozma nusxadan foydalangan:

1. Istanbul turkiy tillar tadqiqot instituti kutubxonasining qo'lyozmasi, № 2497⁸.
2. Ahmad G'ofuro'g'li shaxsiy kutubxonasidagi nusxa⁹.
3. Emil Esin nusxasi¹⁰.
4. Manchester (The John Rylands University Libraray) nusxasi, № 67¹¹.
5. Istanbul universiteti markaziy kutubxonasining turkiy qo'lyozmalar nusxasi, № 3898¹².
6. Xalq kutubxonasi Ali Amiriy qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan nusxasi, (Millet ktp. Ali Amiri, Manzum) № 16¹³.
7. Xalq kutubxonasi Ali Amiriy qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan nusxasi, (Millet ktp. Ali Amiri, Manzum) № 17¹⁴.
8. Ko'nyoda Mavlono muzeyida saqlanayotgan nusxa, № 2583¹⁵.
9. Ko'nyoda Mavlono muzeyida saqlanayotgan nusxa, № 2460¹⁶.

⁶ Ahmed-i Yesevi. Divan-ı Hikmetten seçmeler. Haz: Eraslan Kemal. – Ankara: Kültür Bakanlığı, 1983.

⁷ “Faqrnoma” Kamol Eraslon tomonidan 1977-yilda maqola, 2016-yilda kitob holida nashr qilindi. Abdurahmon Go'zal tomonidan “Faqrnoma” ustida tadqiqotlar olib borilgan. Qarang: Kemal Eraslan. Yesevi'nin Fakr-nâme'si. İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, XXII (1977), – S. 45-120; Abdurrahman Güzel. Ahmed Yesevi'nin Fakr-nâme'si Üzerine Bir İnceleme, – Ankara: Öncü Kitap, 2007.

⁸ Bu nusxa hijriy 1290-yilda ko'chirilgan bo'lib, 373 varaqdan iborat. Ahmad Yassaviy hikmatlari 1 b-173 b sahifalariga kiritilgan. Qo'lyozmaning qolgan boshqa sahifalarida Azim Xoja, Xolis va Qul Sulaymonning hikmatlari joy olgan.

⁹ Ushbu qo'lyozmaning ko'chirilgan sanasi noma'lum bo'lib, 489 sahifadan iborat. Unda Ahmad Yassaviydan boshqa yana ko'plab yassaviylik tariqati darveshlarining hikmatlari mavjud.

¹⁰ Ko'chirilgan sanasi noma'lum, 101 sahifadan iborat. 1b-63 a sahifalarida Ahmad Yassaviy, qolgan qismida Azim Xojaning hikmatlari joy olgan.

¹¹ 1800 yillarda ko'chirilgan, 97 sahifadan tashkil topgan. Unda Ahmad Yassaviyning 150 ga yaqin hikmati mavjud.

¹² Hijriy 1260-yil ko'chirilgan, 119 sahifadan iborat. Ahmad Yassaviyning 150 ga yaqin hikmati kiritilgan.

¹³ So'nggi yillarda ko'chirilgan, 85 sahifadan iborat.

¹⁴ So'nggi yillarda ko'chirilgan, 86 sahifadan iborat.

¹⁵ 145 sahifadan iborat. 99 b-145 b sahifalarida Ahmad Yassaviy hikmatlari joy olgan.

¹⁶ So'nggi davrlarga oid bu nusxa 125 sahifadan iborat. Unda Ahmad Yassaviy bilan birga boshqa Yassaviy darveshlarining hikmatlari joy olgan. “Devoni hikmat”ning boshqa qo'lyozma nusxalari haqida qarang: Kemal Eraslan. Ahmed-i Yesevi. Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, Hoca Ahmet Yesevi Özel Sayısı, c. 7, sy.21, Türk Tarih Kurumu Basımevi, – Ankara, 1995. – S.815; Ishmuxeimova M. “Devoni hikmat”ning qo'lyozmalari. Filol.fan. nomz... diss. – T., 1995.

Kamol Eraslon “Devoni hikmat”dan namunalar”da qo‘lyozmalar bilan birga 3 ta bosma: Qozon (h.1295)¹⁷, Istanbul (h.1299)¹⁸, Toshkent (h.1314)¹⁹ nusxalariga ham tayangan. Bu qo‘lyozma va bosma nusxalar matn hamda hikmatlar soni jihatidan farqlidir.

Kamol Eraslon “Devoni hikmat”ning yozma va bosma nusxalaridan 250 ta hikmat tanlagan. U nashrga tayyorlagan majmua 70 hikmatni o‘z ichiga oladi. Ancha keng hajmli so‘zboshida Ahmad Yassaviyning hayoti, tariqati, xalifalari bilan birga “Devoni hikmat” haqida ma’lumotlar berilgan. “Devoni hikmat”dan namunalar”da hikmatlar matni va turkcha tarjimasi bilan taqdim qilingan. Izohlar qismida hikmatlarda nomi zikr qilingan shaxslar va joy nomlari haqida anchagina keng ma’lumot keltirilgan. Majmua oxiridagi lug‘at qismida turli diniy-tasavvufiy atamalar izohi mavjud. Mazkur nashr yana shu jihati bilan ahamiyatli, olim hikmatlarni tarjima qilish va nashrga tayyorlash jarayonida vazn talablariga rioya qilib, vazniy saktaliklarni bartaraf etishga erishgan.

Kamol Eraslon tomonidan amalga oshirilgan hikmatlar nashriga 9 ta qo‘lyozma nusxa asos qilib olingan. Ta’kidlash kerakki, bugungi kunda yassaviyshunoslik borasida amalga oshirilgan tadqiqotlarning aksariyatida ushbu nashrga tayaniladi. Biroq “Devoni hikmat”dan namunalar” kitobi ba’zi kamchiliklardan xoli emas, jumladan:

I/18 hikmat: Kamol Eraslon (1991. – 18 b.)²⁰ :

O‘qilishi

İnnâ fetehnâ’ni okup ma’nâ sordum,

Pertev saldı bî-hod bolup dîdâr kördüm,

Selâm urup *usküt didi bakıp turdum,*

Yaşım saçıp muztar bolup turdım muna.

Tarjima

İnnâ fetehnâ’yı okuyup mâna sordum,

Işık saldı, kendimden geçip didar gördüm,

Selâm verdim *“Usküt!” dedi bakıp durdum, işte,*

Yaşımı saçıp, çâresiz olup durdum işte.

Bu misrani Ibrohim Haqqul “*salom urub*” (1991. – 66 b.)²¹; A.Abdushukurov (1992. – 22 b.)²², Hayoti Bije (1993, 2/9 hikmat; 2017. – 48 s.)²³, Muso Uzunqoya (2019. – 94 b.)²⁴, Olmota (2011.

¹⁷ Yassaviy hikmatlari ilk bor Qozonda milodiy 1878/79-yilda “Hikmati Hazrati Sulton ul-orifin Xoja Ahmad Yassaviy” nomi bilan bosilib, 67 hikmat va munojotdan tashkil topgan 125 sahifadan iborat risoladir. 1311 (M. 1894-95) yilda amalga oshirilgan uchinchi bosma “Devoni hikmati Sulton ul-orifin Xoja Ahmad” nomi bilan bosilib, 134 hikmat va munojot joy olgan. “Devoni hikmat”ning 1896-yilda Qozonda bosilgan to‘rtinchi nusxasi 277 sahifa, 148 hikmatdan iborat.

¹⁸ Istanbulda “Devoni balog‘at unvoni Sulton ul-orifin Xoja Ahmad Yassaviy” nomi bilan nashr qilingan. Turk olimi Voris Chakanning yozishicha, 276 sahifadan tashkil topgan bo‘lib, har sahifasida o‘rtacha 26 misra kiritilgan. Boshqa nusxalardan hajm jihatidan ortiq bo‘lgan mazkur nusxada Yassaviydan boshqa bir qancha taniqli mutasavvif shoirlarning ijod namunalari ham o‘rin olgan. Qarang: Yesevi Ahmed 562/1166. Kitab-ı Divan-ı Belagat Unvan-ı Sultanü’l-Arifin Hacı Ahmed Yesevi. – İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1881/1299; Çakan Varis. Hoca Ahmed Yesevi ve Divan-ı Hikmet. Milli Folklor, 2005, yıl 17, sy. 68, – S.201-207.

¹⁹ Milodiy 1898-1899 yilda Toshkentda toshbosma o‘laroq nashr qilingan ushbu nusxa 154 sahifadan iborat bo‘lib, muqaddimada “Faqrnoma”, 134 hikmat va munojotdan tashqari yassaviya darvesh shoirlaridan birining hikmatlari ham kiritilgan.

²⁰ Eraslan Kemal. Dîvân-ı Hikmet’ten Seçmeler. Kültür Bakanlığı Yay., – Ankara 1991.

²¹ Ahmad Yassaviy. Hikmatlar. Nashrga tayyorlovchi, so‘zboshi va izohlar muallifi: Haqqul I. – Toshkent: Adabiyot va san‘at, 1991.

²² Ahmad Yassaviy. Devoni hikmat. Nashrga tayyorlovchi: Rasulmuhammad Ashurboy o‘g‘li Abdushukurov. – Toshkent: Adabiyot va san‘at, 1992. – B.22; Mazkur jumla quyidagi o‘zbek nashrlarida ham ayni shaklda. Qarang: A.Yassaviy. Hikmatlar kulliyoti. – Toshkent: O‘zbekiston, 2011. – B.12; Ahmad Yassaviy. Devoni hikmat. Nashrga tayyorlovchilar: Haqqul I, Hasan N. – Toshkent: Muharrir, 2020. – B.15.

²³ Yesevi Ahmed. Divan-ı Hikmet. Haz. Hayati Bice. – Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993; Hoca Ahmed Yesevî. Dîvân-ı Hikmet. Edit: Mustafa Tatcı. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., – Ankara, 2017.

²⁴ Hoca Ahmet Yesevi kulliyati. Edit: Zülfikar Güngör. – Ankara.: Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, 2019.

– 6 b.)²⁵ va Abdurashid Jalil Qorluq (Beijing – Pekin, 2012. – 26 b.) nashrida²⁶ *بوروا مال* (*mullom urub*) shaklida berilgan. Bizningcha, “*Mullom urub* “*Uskut!*” dedi, boqib turdum”, bo‘lganda yuqoridagi misralar mazmuniga mos bo‘ladi²⁷.

III/4 hikmat: K.E (1991. – 66 b.)

O‘qilishi

Tarjima

*On bişimde hûr u ğilmân karşu kildi, On beşimde hûri, ğılman karşu geldi,
Başrın üzüp kol kavşurup ta‘zîm kıldı, Baş eĝerek, el bağlayıp tâzim kıldı,
Fırdevs atlıĝ cennetidin muhzır kildi, Fırdevs adlı cennetinden haberci geldi,
Dîdâr üçün barçasını koydum muna. Didar için hepsini terkettim işte.*

R.A (1992. – 26 b.) va H.B (1993, 2/26 hikmat):

Boshin urub, mahzar keldi, qo‘ydum mano;

Arab yozuvli matnlarda Hayoti Bije (2017. – 52 b.)²⁸, Olmota (2011. – 11,12 b.) va A.J (2012. – 33 b.)da:

باشين اوروب محضر كيلى قويديم منا

M.U (2019. – 100 b.)da:

باشين ايگيب محضر كيلى قويديم منا

Hikmatlar kulliyoti (2011. – 20 b.)²⁹:

Boshin urub, mahzar keldi, surdum mano

“Haqdin o‘zgani dema. “Hikmatlar” (2021. – 25 b.)da:

Boshin urub, muhzir keldi, qo‘ydum mano

shaklida nashr qilgan.

Kamol Eraslon “muhzir” so‘zini “xabarchi” deb izohlaydi. Lug‘atlarda: 1. Mahzar – yuksak maqomli ulug‘ zotning yoni, huzuri, huzur joyi, huzurgoh; yuqori maqomga taqdim etish uchun bir necha shaxs tomonidan yozilgan ariza; qozining hukm va fatvosi, shahodatnoma, hujjat. 2. Muhzir – sudda manfaatdor shaxslarning hozir bo‘lishini ta‘minlovchi, ularga xushxabar beruvchi mansabdor shaxs, mahkama xodimi, ma‘nolarida kelgan³⁰. Ushbu ma‘lumotlarga tayanib, mazkur o‘rinda “*muhzir*” so‘zini qo‘llash maqsadga muvofiq bo‘ladi, deb bilamiz.

VI/8 hikmat: K.E (1991. – 84 b.)

Kırk yitimde yiti yakdan haber yitti Qırq yettimda yetti yoqdan xabar yetdi

Bu misra “Hikmatlar kulliyoti” (2011. – 27 b.)da ham “xabar”; R.A (1992. – 29 b.), “Haqdin o‘zgani dema. “Hikmatlar” (2021. – 32 b.)da “ilhom”; arab yozuvli nashrlarda: H.B (1993. – 14b. 6/8 hikmat; 2017, 59 – b.), Olmota (2001. – 16 b.), A.J (2012. – 43 b.), M.U (2019. – 108 b.)da *مال* (*ilhom*) tarzida berilgan. To‘g‘risi: “*Qırq yettimda yetti yondin ilhom yetdi*” bo‘ladi.

XI/5 hikmat: K.E (1991. – 110 b.)

Râhat taşlap cân mihnetin hoşlagenler, Rahatı atıp can mihnetinden hoşlananlar;

Seherlerde cânın kaynap aşlagenler Seherlerde can kaynatıp aş kılanlar

ikki jumla yanglish o‘qilib, yanglish tarjima qilingan. Boshqa nashrlarga murojaat qilinsa, quyidigi holat kuzatiladi:

I.H (1991, 80 b):

Rohat tashlab jon mehnatin xushlaganlar;

²⁵ Қожа Ахмет Иассауи. Диуани хикмет. Баспаға дайдындаған: Д. Серикбайұлы, С.Рафиддинов. – Алматы, 2001.

²⁶ 2012: نه همهد به سسه ژني ديژانی هيکمهت نه شرگه تهيارلغوچی : ئابدوره شد جه ليل قارلوق. مبلله تله ر نه شربياتی ببيجيك شه همري

²⁷ Bundan keyin muallif ismlari qisqartirilgan holda Kamol Eraslon K.E; Hayoti Bije. H.B; Najdat To‘sun N.T; Muso Uzunqoya M.U; Abdurashid Jalil Qorluq A.J.Q; I.Haqul I.H; Nodirxon Hasan N.H; R.A.Abdushukurov R.A. holda beriladi.

²⁸ Hoca Ahmed Yesevi. Divân-ı Hikmet. Editör: Mustafa Tatcı. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., – Ankara, 2016. (=AYÜ 2016).

²⁹ Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg‘oniy. Hikmatlar kulliyoti. – Toshkent: O‘zbekiston, 2011.

³⁰ Farhangi zaboni tojik. II tomlik, I. – Moskva, 1969. –B.674; Türkce sözlük-TDK. II. – Ankara, 1998. – S.1488,1588.

Qarang: Hasan N. Yangi topilgan hikmatlar haqida. Xoja Ahmad Yassaviy. Devoni hikmat. Yangi topilgan namunalar. – Toshkent: Mavorounnahr, 2004. – B.131-138.

*Saharlarda jonin **qiynab oshlaganlar***

R.A (1992. – 129 b.), H.B (1993, 139/21 hikmat), “Hikmatlar kulliyoti” (2011. – 27 b.), “Haq-din o‘zgani dema. “Hikmatlar” (2021.– 59 b.): “*Saharlarda jonin **qiynab ishlaganlar***”; Muso Uzunqoya (2019. – 336 b.), Olmota (2001. – 156 b.) nashrida:

سحر لارده جانين قيناب اشلاگانلار

To‘g‘risi: “*Saharlarda jonin qiynab ishlaganlar*” tarzida bo‘lishi lozim.

XII/7 hikmat: K.E (1991. – 118-119 b.)

O‘qilishi

Sûretleri **sâfi naks** kıyâmetdin korkmaslar

Fisk u fücûr hâsılı gûnâhlardın hürkmesler

Riyâ tesbîh ilginde yıǵlap yaşın tökmesler

Arslan Baba ‘m sözlerin işitingiz teberrük

Tarjima

Sûretleri **bütûn naks**, kıyametten korkmazlar

fisk ve fücûr kırlarlar, günahlardan ürkmezler

riya tesbihi ellerinde, ağlayıp yaş dökmezler

Arslan Baba ‘m sözlerini işitiniz teberrük.

I.H (1991, 84-b):

Suratlari **sofu naqsh** qiyomatdin qo‘rqmaslar,

Fisqu-fujur hosili gunohlardin hurkmaslar,

Riyo, tasbih ilginde, yig‘lab yoshin to‘kmaslar,

Arslon bobom so‘zlarin eshitingiz, tabarruk.

R.A (1992, 132 b):

Suvratlari **so‘fiy naqsh** qiyomatdin qo‘rqmaslar,

Fisqu-fujur hosili, gunohlardin hurkmaslar,

Ayo, tasbeh ilkinda, yig‘lab yoshin to‘kmaslar,

Arslon bobom so‘zlarin eshitingiz, tabarruk.

H.B. (1993, 18/7 hikmat; 2017. – 87 b.), Olmota (2001. –160 b.), M.U. (2019. – 137 b.) “صوفى نقش”; N.T. (2015. – 66 b.), “so‘finaqsh”, A.J. (2012. – 82 b.) nashrida “سوفده ك”; “Haqdin o‘zgani dema. “Hikmatlar” (2021. – 99 b.)da “so‘finaqsh” tarzida nashr qilingan. To‘g‘risi: “so‘finaqsh” (صوفى نقش) bo‘lishi kerak.

I/19 hikmat: K.E. (1991. – 54-55 b.):

O‘qilishi

Eyâ nâdân, ma’nâ bol dip aydi bildim,

Andım songra çöller kizip Hak’ni sordım,

Rûzî kıldı ‘Azâzil’ni tutup mindim,

Lenger töküp bilin basıp yançtım muna.

Tarjima

“Eyâ cahil, mâna ol!” diye söyledi, bildim;

Ondan sonra çöller gezip Hakk’ı sordum

Nasip etti, Azâzil’i tutup yendim

Kararlı olup, belini basıp ezdim işte.

I.H. (1991. – 46 b.):

Ayo nodon, ma’no bo‘l deb aydi, bildim,

Andin so‘ngra cho‘llar kezib, Haqni **so‘rdim**,

Ro‘zi qildi Azozilni tutub mindim,

Langar tikib, belin bosib, yanchtim mano.

R.A. (1992. – 22 b.):

Ayo nodon, ma'no bo'l deb aydi, bildim,
Andin so'ngra cho'llar kezib, Haqni suydim,
Ro'zi qildi Azozilni tutub mindim,
Langar tugub, belin bosib, yanchtim mano.

“Hikmatlar kulliyoti” (2011. – 12, 13 b.):

Ayo nodon, ma'ni bo'l deb aydi, bildim,
Andin so'ngra cho'llar kezib, giyoh yedim,
Ro'zi qildi, Azozilni tutub mindim,
Langar to'qub, belin bosib, yanchtim mano.

Buni H.B. (1993. 2/10 hikmat; 2017. – 49 s.), “*Haqni so'rdim*”, “*langar tugub*”, Olmota (2001. – 6 b.) “*لنکر توکوب*”, “*حقنی سورديم*”;

A.J. (2012. – 26 b.) “*له نگر تو گه پ*”, “*هه قنی سورديم*”;

M.U. (2019. – 95 s.) “*لنکر توقوب*”, “*حقنی سوردم*” (*Haqni so'rdim*, *langar to'qub*); “*Haqdin o'zgani dema*. “*Hikmatlar*” (2021. – 20 b.)da “*Haqni so'rdim*”, “*langar to'qub*” shaklida nashr qilingan.

“Lenger tökmek” jumlasini Kamol Eraslon risolaning izohlar bo'limida “faqirlarga ovqat ulashmoq” deya izohlasa-da, “qarorli bo'lmoq” deb tarjima qilgan. Bizningcha, ushbu jumla turkchaga yanglish o'girilgan. Manbalarda “langar”ning bir qancha ma'nolari berilgan³¹. Bizningcha, mutasavvif shoir mazkur o'rinda “langar to'qub”, ya'ni temir changak bilan “shaytoniy istaklarga to'siq qo'ydim, yanchdim, nafsimga langar urdim”, demoqchi. Shunday bo'lganda “langar to'qub” to'g'ri bo'ladi.

III/3 hikmat: K.E. (1991. – 66,67 b.)

O'qilishi

On üçümde nefis hevânı kolğa aldım.

Nefs başığa yüz ming belâ karmap saldım.

Tarjima

On üçümde nefis arzusuna kapılverdim,

Nefs başına yüz bin belâ tutup saldım.

Turk tili izohli lug'atida “*kapılmak*” so'ziga 1. Birovga ishonib aldanib qolmoq, 2. Tutilmoq, 3. Bog'lanmoq, 4. Biror narsa yoki kimningdir ta'siri ostida qolmoq, deb izoh berilgan³². Fikrimizcha, Kamol Eraslon “*nefs arzusuna kapılverdim*”, deb ushbu misrani noto'g'ri tarjima qilgan. Oqibatda matn mazmuniga putur yetgan. To'g'risi: “*O'n uchumda nefis havoni qo'lga oldim*”, bo'lishi kerak.

XI/9 hikmat:

“Âşık irmes cânânîğa cân birmese Âşık değil, sevdiğine can vermese,

Dihkân irmes kitmen چاپپ nân birmese köylü değil, çapa yapıp nân vermese.

K.E. (1991. – 113 b.), H.B. (2017. 136/9 hikmat) va M.U. (2019. – 337 b, 136/9 hikmat) tomonidan *dihkân* > *köylü* (qishloqlik) deb tarjima qilingan. Turk tili izohli lug'atida “*köylü*” jumlasiga “qishloqda yashovchi yoki qishloqda tug'ilgan” deb izoh beriladi³³. Bizningcha, bu o'rinda “*çifiçi*” (yerga ishlov berib, ro'zg'orini tebratadigan kishi) yoxud “*ziraatçı*” (ziroatchi) so'zlari qo'llanilsa, to'g'ri bo'lar edi.

XII/12 hikmat: K.E. (1991. – 120-121 b.)

³¹ 1. kema va boshqa suzib yuradigan vositalarni ma'lum bir joyda to'xtatib turish uchun zanjirga biriktirib, suv ostiga tashlanadigan og'ir temir changak; 2. karvonsaroy, mehmonxona, g'aribxona, ziyofatxona, xonaqoh, to'xtash joyi; 3. Darbozlar xodasi, dorda muvozanatni saqlash uchun darboz qo'lda tutadigan tayoq, langarcho'p; 4. Takya va xonaqohlarda darvesh, g'arib, faqirlarga ovqat ulashadigan joy. Qarang: Cebecioglu Ethem. Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü. www.turklib.com; Alisher Navoiy asarlarining izohli lug'ati. IV tomlik, II tom. – Toshkent: Fan, 1983. – B.166; Türkçe sözlük-TDK. II. – Ankara, 1998. – S.1460; Eraslan Kemal. Dîvân-ı Hikmet'ten Seçmeler. Kültür Bakanlığı Yay., – Ankara, 1991. – S.454.

³² Türkçe sözlük-TDK. II. – Ankara, 1998. – S.1197-1198.

³³ Qarang: Türkçe sözlük-TDK. II. – Ankara, 1998. – S.1390.

O'qilishi

*Çârşenbe kün işitip nâgeh hazret bardılar;
Arslan Bâb'ni ol kün mihmân boldılar.*

Tarjima

*Çarşamba günü işidip ansızın Hazret vardılar;
Arslan Bâb'in evine o gün misafir oldular.*

(Chorshanba kun eshitib, nogoh hazrat bordilar, Arslobobning uyiga ul kun mehmon bo'ldilar).

O'qilishdagi matnda ikkinchi misradagi "evine" (uyiga) deb tarjima qilingan jumla yo'q.

XXXVI/7 hikmat: Kamol Eraslon (1991. – 234 b.):

*Ehl-i dünyâ âhiretdin pervâsı yok,
Rûhi tenhâ î mân islâm hemrâhı yok,
Tarîkat yol adaşkan hîc pervâsı yok,
Bende min dir tili birle ağzı bolğay.*

Ibrohim Haqqul (1991. – 176 b.):

*Ahli dunyo oxiratdin parvosi yo'q,
Ruhi tanho, iymon, islom hamrohi yo'q,
Tarikatda yo'l adashgan hyech parvosi yo'q,
Bandaman deb tili bila og'zi bo'lg'ay.*

Mazkur hikmat R.A. (1992. – 183 b.), Olmota (2001, 236 b.), H.B. (2017. – 218 b.), M.U. (2019. – 275 b.)da "یساورپ" (*parvosi*); "Haqdin o'zgani dema. "Hikmatlar" (2021. – 129 b.)da "*rohi*" deb berilgan. Bizningcha, "roh" kalimasi mazkur misra mazmuniga uyg'un bo'lib, "*Tariqatda yo'l adashgan hyech rohi yo'q*" shaklida bo'lishi lozim. Forschada "yo'l", "odat", "qonun", "din" ma'nolarida qo'llanilgan roh kalimasi Navoiy asarlarida "may", "chog'ir" mazmunida ham kelgan. Tasavvufda asosan tariqat "yo'l"i, "maslak", "usul" ma'nolarini anglatadi³⁴. Alloh jamoliga yetish uchun solik tanlagan yo'l, qabul qilgan usul va maslak, Haq va haqiqat yo'lidir.

Kamol Eraslon hikmatlarni turkchaga tarjima qilar ekan, vazn ixchamligi, soddaligiga ham e'tibor bergan va asl matndan uzoqlashmagan. Kamol Eraslon *sūdā* (savdo) deb o'qigan co'zni Hayoti Bije hamisha *sevda*; *su'al* > *seval*; *rūsva* > *resvâ*; *muhkem* > *mehkem*; *tofrak* > *tuftrak* deb o'qigan. *Muna* > *işte* (انم – "mano") jumlasini Hayoti Bije va Najdat To'sun *mena* > *ben işte* holida o'qib tarjima qilgan. Bu ma'no jihatdan to'g'ri bo'lsa-da, hijolar sonining oshib ketishiga sabab bo'lgan.

"Devoni hikmat"dan sochmalar" nashrlaridagi ayrim hikmatlar qiyoslanib, undagi ayrim o'ziga xos farqli tomonlar kuzatildi. Bizningcha, ularni quyidagicha guruhlash mumkin.

- arab yozuvli matnni o'qish bilan bog'liq o'zgarishlar;
- mazmun bilan bog'liq o'zgarishlar;
- vazn bilan bog'liq o'zgarishlar;
- tarjima jarayonida yo'l qo'yilgan kamchiliklar;
- imlo bilan bog'liq xatolar.

Xulosa qilib aytish mumkinki, "Devoni hikmat"ning nisbatan ishonchli va mukammal nashri-ni amalga oshirish dolzarb masala. Yuqoridagi taklif va mulohazalar Ahmad Yassaviy hikmatlarining yig'ma-qiyosiy matnini tayyorlashda inobatga olinadi, degan umiddamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ahmed Yesevi. *Tercüme-i Divan-ı Ahmed Yesevi, mütercimi Hasan Şükrü. – İstanbul: Hürriyet Matbaası, 1327/1909. 1. Cild*

³⁴ Tarikat. Reşat Öngören. TDV İslâm Ansiklopedisi. – İstanbul. 2011, c.40. – S.95-105; Alisher Navoiy asarlarining izohli lug'ati. IV tomlik, II tom. – Toshkent: Fan, 1983. – B.632.

2. *Ahmed-i Yesevi. Divan-ı Hikmetten seçmeler. Haz: Eraslan Kemal. – Ankara: Kültür Bakanlığı, 1983.*
3. *Ahmad Yassaviy. Hikmatlar. Nashrga tayyorlovchi, so‘zboshi va izohlar muallifi: Haqqul I. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 1991.*
4. *Ahmad Yassaviy. Devoni hikmat. Nashrga tayyorlovchi: Rasulmuhammad Ashurboy o‘g‘li Abdushukurov. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 1992.*
5. *Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg‘oniy. Hikmatlar kulliyoti. – Toshkent: O‘zbekiston, 2011.*
6. *Ahmad Yassaviy. Devoni hikmat. Nashrga tayyorlovchilar: Haqqul I, Hasan N. – Toshkent: Muharrir, 2020.*
7. *Isabek B. Yassaviy hikmatlari lug‘ati. – Toshkent: Akademnashr, 2022.*
8. *Kemal Eraslan. Yesevi’nin Fakr-nâme’si. İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, XXII. 1977.*
9. *Köprülü Fuod. Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar. – Ankara, 1976.*
10. *Қожа Ахмет Иассауи. Дуяни хикмет. Баспаға дайдындаған: Д. Серикбайұлы, С.Рафиддинов. – Алматы, 2001.*
11. 2012: ئە ھمھد يە سسە ژني ديژانی ھېكمەت نە شرگە تھييارلغۇچى : مېللە تلە ر نە شريياتى بېيجيگ شە ھمىرى ئابدورە شدد جە ليل قارلوق
12. *Haqqul Ibrohim. Tasavvuf va she‘riyat. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 1991.*
13. *Hoca Ahmed Yesevî. Dîvân-ı Hikmet. Editör: Mustafa Tatcı. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., – Ankara, 2016.*
14. *Hoca Ahmed Yesevî. Dîvân-ı Hikmet. Edit: Mustafa Tatcı. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., – Ankara, 2017.*
15. *Hoca Ahmet Yesevi kulliyati. Edit: Zülfikar Güngör. – Ankara.: Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, 2019.*
16. *Yesevi Ahmed. Divan-ı Hikmet. Haz. Hayati Bice. – Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.*